

УДК 930/94(477) “1921–1930”

**КЕРУВАННЯ РАДЯНСЬКОЮ ЕКОНОМІКОЮ
ДОБИ НЕПУ В ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ
(НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ПЕРЕКЛАДЕНОЇ ЛІТЕРАТУРИ)****В. Ю. Шеремет****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Розглянуто перекладені праці зарубіжних дослідників, в яких висвітлюється управління економікою СРСР під час проведення непу.

Ключові слова: нова економічна політика; економічний менеджмент; історіографія; ступінь дослідження; перекладене видання.

Was revied translated works of foreign editions, which shows economic management of USSR during the NEP.

Key words: new economic policy; economic management; historiography; degree research; translated edition.

Постановка проблеми. Незважаючи на відкриття нових технологій та впровадження їх у побут пересічних громадян, глобалізаційні процеси, світовий контроль за порядком, завтрашній день несуть у собі страх перед майбутнім. Громадян розвинутих країн все частіше хвилює майбутній добробут. Українці – не виняток. А в умовах трагічних подій сьогодні для них ця проблема стає актуальнішою. Україна, не оговтавшись від світової економічної кризи, вимушена витратити значні кошти на утримання та озброєння армії. Поруч з цим тягарем на економіку країни лягають виплати відсотків за іноземні кредити і відсутність капітальних інвестицій у науку і виробництво, що у перспективі могло приносити вигоду. В недалекому майбутньому необхідно буде фінансувати відновлення зруйнованої війною інфраструктури та промислових підприємств. На щастя, останнім часом світове співтовариство стало приділяти значно більше уваги економічним проблемам України. В обмін на інвестиції міжнародні банки змушують український уряд упорядковувати систему оподаткування та зменшувати рівень корупції в управлінських структурах, що мало б зробити ефективнішим управління різними галузями вітчизняної економіки, зупинити спад рівня життя, збільшити обсяги виробництва тощо.

Нинішня складна ситуація об'єктивно впливає на формування у громадян України суперечливих поглядів. В умовах стрімкого скорочення національного багатства, інфляції, подорожчання товарів і послуг українці значною мірою дезорієнтовані та розгублені. Хтось вважає обґрунтованою допомогу МВФ та іноземних спеціалістів, інші, навпаки, вбачають у цих заходах крок у прірву. Слабке в цілому усвідомлення нашими співгромадянами тонкощів економічного управління впливає на створення стереотипу, згідно з яким майбутній добробут України пов'язаний зі вступом до Європейського Союзу та проведенням необхідних для цього реформ суспільства, держави та економіки. Очевидно, це так. Ці заходи самі собою дуже важлива й одночасно трудомістка частина шляху, який потрібно пройти для досягнення національного добробуту. Але водночас виникає питання: чи не варто було б у такий час скористатись і власним історичним

© В. Ю. Шеремет, 2014

досвідом? Адже були такі періоди в нашому минулому, коли вдавалося за допомогою ефективного управління досягти відносного піднесення економічних показників і витягнути країну зі складніших ситуацій, ніж маємо тепер.

Один з таких епізодів, напевно, пов'язаний з новою економічною політикою більшовиків, під час якої за умов післявоєнної руйни та опору частини населення новій владі останній вдалося в цілому досягти довоєнних показників промислового та сільсько-господарського розвитку в окремих галузях виробництва. Загалом не висвітлено у багатьох працях, перші з яких побачили світ ще у 1920-х рр. і були написані видатними фахівцями, котрі консультували більшовицьку верхівку з економічних питань. В умовах ліберального періоду непу на фахівців ще не чинився ідеологічний тиск, їхні поради, як правило, мали практичний результат. Така ситуація сприяла певному плюралізму поглядів і стимулювала численні дискусії навколо розв'язання поточних проблем та вибору подальшого шляху розвитку радянської економіки.

Проте з приходом до влади Й. Сталіна дискусії закінчились, і в СРСР аж до часів перебудови запанував політично-ідеологічний підхід у висвітленні економічного життя країни. Передусім, вип'ячувалася керівна роль більшовиків та їх вождів у “досягненні комунізму”, що призводило до нехтування економічними законами і, як наслідок, до диспропорцій у розвитку життєво необхідних галузей господарства. У науковій же літературі замовчувався сам процес управління економікою, а також ті негативні наслідки, до яких призвела “керівна роль партії”. Перебудова поклала край цим викривленням в історичній науці – почалось більш-менш об'єктивне дослідження непу та подій у СРСР, що відбувалися під час її проведення.

Однією з важливих особливостей розвитку вітчизняної історичної науки в останні роки існування СРСР було введення до наукового обігу політично незаангажованих праць закордонних авторів, що, безумовно, наклало відбиток і на дослідження радянських істориків, і на подальший розвиток пострадянської історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стаття має історіографічний характер, адже, власне, присвячена аналізу перекладених праць іноземних науковців, які досліджували проблему керування радянською економікою доби непу.

Мета статті – проаналізувати науково-історичні праці іноземних дослідників, присвячених радянській історії, точніше – її економічній складовій, і перекладених свого часу російською та українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Ще наприкінці 1930-х рр. почалося вивчення особливостей історії Радянського Союзу фахівцями з Європи та Америки. Перші праці були спогадами колишніх емігрантів, які виїхали за межі СРСР через невдоволення політикою більшовиків і залякування терором проти буржуазних верств суспільства. Відомості, що зрідка надходили із СРСР упродовж 1920–1930-х рр., не сприяли появі значної кількості наукових праць, однак після Другої світової війни ситуація дещо змінилася. Введення у науковий обіг деяких комплексів джерел (архівів Л. Троцького, Смоленського архіву, деяких радянських періодичних видань) розширило в цілому джерельну базу, створивши сприятливіші умови для наукової розробки проблем історії СРСР.

Починаючи з кінця 1950-х рр., в Європі та США видано значний масив досліджень різної тематики, від суто економічного спрямування до праць, присвячених ідеології більшовизму чи біографіям вождів правлячої компартії. З відомих причин ці праці не перекладались, а отже, не друкувались у Радянському Союзі до початку знаменитої “гласності” М. Горбачова. У подальшому радянологів залучали до різноманітних дискусій на сторінках періодичних видань, а деякі фундаментальні праці іноземних фахівців були перекладені. Насамперед видавалися ті твори, що викликали тоді великий суспільний резо-

нанс, адже вони висвітлювали маловідомі сторінки історії СРСР: голодомор, політичні репресії тощо. Крім того, намагання переглянути стереотипи у радянському суспільстві спонукали видавничі та наукові кола розпочати друк загальних праць з історії радянської держави. Попри ці тенденції в перекладі не була видана жодна з праць, в якій би знайшли висвітлення різні сюжетні аспекти діяльності радянської влади у сфері адміністрування, оподаткування та економічних перетворень у відриві від політичної складової. Немає також жодного перекладеного дослідження економічного спрямування, в якому повністю висвітлюється весь період розвитку радянських виробничих сил, або всебічного дослідження специфічних періодів існування радянської економіки, зокрема непу.

Як згадувалося вище, праці зарубіжних авторів почали перекладатись та публікуватись у СРСР з кінця 1980-х рр. Однією з перших таких праць була монографія американського дослідника С. Коена "Бухарин: Политическая биография, 1888–1938", російськомовне видання якої побачило світ у Москві в 1988 р.¹ У ній висвітлюються погляди М. Бухаріна, одного з більшовицьких лідерів, який у 1920-х рр. представляв ту частину більшовицького політикуму, що ратувала за продовження непу. Автор монографії значну увагу приділив політичній боротьбі 1920–1930-х рр., зокрема проаналізував підтримку платформи "правої опозиції" безпартійними спеціалістами, які через свої знання і досвід стали корисними експертами в економічній сфері та працювали у ключових наркоматах та установах – ВРНГ, Держбанку, Держплані тощо. С. Коен дослідив також боротьбу парторганізацій значних промислових центрів за подальший розвиток промисловості, звернув увагу на відсутність на той час зрощення партії та державного апарату, що, безумовно, відіграло суттєву роль у ефективному керуванні державними структурами: "Центральные государственные органы, которые давали рекомендации, управляли и, следовательно, участвовали в разработке официальной политики, состояли в основном из лиц, которые не принадлежали к большевикам и нередко были в прошлом противниками революции. В 1929 г. менее 12 % всех государственных служащих были коммунистами"². Оскільки автор ставив собі за мету дослідити лише біографію М. І. Бухаріна, то зазначена праця не містить сюжетного висвітлення управління економікою як такою. У праці висвітлюються лише ті елементи державного менеджменту, які невідривно пов'язані з діяльністю головного героя книги.

Політичний плюралізм кінця 1980-х рр. стимулював появу дискусій різного спрямування на сторінках періодичних видань, до яких долучилися й закордонні фахівці. Зокрема, у журналі "Вопросы истории" за 1989 р. у рамках дискусії щодо альтернатив сталінській індустріалізації було надруковано лист англійського дослідника російського походження А. Ноува під назвою "О судьбах нэпа"³. До речі, цей лист став єдиним твором цього видатного науковця, опублікованим російською мовою. Невеликий за обсягом лист присвячено аналізу політики цін періоду непу. А. Ноув розглянув також деякі причини хлібозаготовчої кризи, як, власне, згортання і самої нової економічної політики. Автор стверджував, що у Радянському Союзі всі економічні перетворення запроваджувались у тісному зв'язку з ідеологічними доктринами: "В середине 20-х годов идеология играла в СССР особенно важную и прямую роль: политика цен, отношение к рынку и к частнику выделялись и оценивались в связи с дальнейшей стратегией партии"⁴. Дослідник також розглянув проблеми

---

¹ Коэн С. Бухарин: Политическая биография, 1888–1938 / пер. с англ. Е. Четвергова и др. ; общ. ред. и послесл. И. Е. Горелова. – М. : Прогресс, 1988 ; Мн. : Беларусь, 1989.

² Там само. – С. 275, 277, 332.

³ Ноув А. О судьбах нэпа. Письмо в редакцию журнала "Вопросы истории" // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172–176.

⁴ Там само. – С. 174.

подальшої індустріалізації та роль політики цін у платформі лівих і політику центру (тобто держави), яка у своїй основі нічим не відрізнялась від вимог Троцького, Преображенського та ін.⁵ Крім цього, А. Ноув звернув увагу на те, що радянська держава діяла тоді не методом відкритого примусу, а здебільшого економічними засобами, які досі є найдійовішим способом регулювання державної політики. У листі досліднику вдалося показати якщо не всю систему державного керування радянською економікою, то хоча б її окрему частину, а саме політику цін, яка, на думку автора, найбільше сприяла згортанню непу.

1990 р. у Москві було видано працю відомого італійського історика Дж. Боффа “История Советского Союза”⁶. Періоду нової економічної політики в ній присвячено майже 200 сторінок тексту. Автор висвітлив як політичні перипетії цього періоду (їм приділено основну увагу), так і особливості розвитку виробничих сил. Зокрема, проаналізовано дискусії навколо грошової реформи 1922–1924 рр., концесійну політику, наведено дані щодо безробіття і національного доходу на душу населення. Автор звернув увагу й на проблему більшовицької влади у селі: “В стране имелось 319 тыс. сельских общин и только 73 584 сельских Совета, ибо сплошь и рядом распространение Советов не шло дальше административного уровня волости”⁷. Дж. Боффа не оминув увагою також економічні дискусії та роль партії більшовиків в економічних перетвореннях, зокрема у плануванні розвитку продуктивних сил країни: “На XIII партконференции, которая подвела итоги декабрьской дискуссии 1923 г., а также на последующем съезде РКП(б) в мае 1924 г. господствующими были темы союза рабочего класса с крестьянством, торговли, финансовой стабильности. Вместе с тем признание получила также идея необходимости “усилить плановое начало”⁸. Попри детальний опис внутрішньопартійної боротьби 1920-х рр. та вплив урядової лінії на подальшу долю непу, що, безумовно, можна зарахувати до позитиву даної праці, автор водночас не звернув увагу на негативні тенденції відновлення господарства. Крім того, економічні проблеми дослідником показано доволі поверхнево: якщо у праці згадуються певні важливі події (наприклад, грошова реформа тощо), то, як правило, без пояснення їх причин, особливостей, значення та впливу на економічне життя Радянського Союзу.

У тому ж 1990 р. у Москві було видано дві праці знаного англійського радянолога Е. Карра “Большевистская революция 1917–1923”⁹, яка становила перші два томи його фундаментального дослідження у 14 томах “История Советской России”, та “Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929”¹⁰, що була по суті сюжетним фрагментом тієї ж праці.

У “Большевистской революции” доволі вичерпно висвітлено перші роки радянської влади. Звичайно, у праці йшлося і про впровадження в життя нової економічної політики, яка дістала ґрунтовного різнопланового аналізу. Автор використав для висвітлення непу багатий фактаж, намагаючись показати хід розвитку виробничих сил у тісному зв’язку з діяльністю владних структур, зокрема показав роль Дев’ятого Всеросійського з’їзду Рад у сільськогосподарської кампанії 1922 р., висвітлив зміни в оподаткуванні селянських госпо-

---

⁵ Так само. – С. 173.

⁶ *Боффа Дж.* История Советского Союза: в 2 т. Т. 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941 гг. / пер. с итал. И. Б. Левина. – М. : Междунар. отношения, 1990.

⁷ *Боффа Дж.* История Советского Союза. – С. 226–228, 230.

⁸ Там само. – С. 238.

⁹ *Карр Э.* Большеви́стская революция 1917–1923 // Карр Э. История Советской России. Т. 1, 2. – М. : Прогресс, 1990.

¹⁰ *Карр Э.* Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / пер. с англ. Л. А. Черняховской. – М. : Интер-Версо, 1990.

дарств¹¹. Крім того, дослідник посилається на постанови ВЦВК щодо землекористування, які відіграли важливу роль у розвитку сільського господарства¹². Крізь призму декретів Раднаркому СРСР та ВРНГ він показав особливості розвитку промисловості початкового етапу непу, а саме трестування підприємств, особливості їх орендування¹³ тощо.

Дослідження Е. Карра виділяється з ряду подібних праць тим, що у ньому показана трудова і профспілкова політика як “неотъемлемая часть всей проблемы эффективности народного хозяйства”¹⁴. Багато уваги приділено торговельній системі Радянського Союзу, зокрема розмежуванню сфер впливу приватної, кооперативної та державної внутрішньої торгівлі¹⁵. Історик звернув увагу також на систему оподаткування та державні позики¹⁶. На наше переконання, ця праця Е. Карра визначна серед усіх досліджень з історії Радянського Союзу, оскільки дослідник, спираючись на такі історичні джерела, як урядові директиви, накази тощо, не просто окреслює чи дає оцінку економічним перетворенням у СРСР, але й аналізує їх безпосередній вплив на подальший розвиток країни. Серед небагатьох недоліків дослідження – відсутність інформації про деякі специфічні та невагомні елементи економічного розвитку доби непу, такі, наприклад, як концесійна політика більшовиків тощо.

Відомості про деякі малозначущі галузі господарства більшою мірою наявні в іншій його перекладеній праці “Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929”, яка є, як зазначено вище, скороченим і деталізованим варіантом “Истории Советской России”. Ця монографія дає лише загальну картину подій, проте на її сторінках можна знайти багато тем і сюжетів, які не згадуються іншими авторами, такі, наприклад, як не залежність профспілок від партії та держави, органи державного управління, економічне співробітництво з Великобританією та Німеччиною¹⁷. Зауважимо, що історія СРСР у цій праці Е. Карра висвітлюється не у відриві від світових подій, а в їх безпосередньому контексті, що робить його дослідження фактично одним з найповніших у висвітленні періоду непу. Втім, і цю роботу не можна, на наш погляд, вважати абсолютною щодо висвітлення економічного управління більшовиків. Порівняно з попередньою монографією постраждав, зокрема, аналіз економічного менеджменту більшовиків.

У 1992 р. журнал “Вопросы истории” опублікував фрагмент праці “От царизма к нэпу”, авторами якої були англійські науковці – історик Р. Девіс та економіст П. Гатрелл¹⁸. У ній крізь призму порівняння з показниками економічного розвитку Російської імперії проаналізовано відносні досягнення нової економічної політики та деякі управлінські рішення, які посприяли цим досягненням. Зокрема зазначалося, що радянська адміністрація дотримувалась “несовершенной, но в целом (во всяком случае, в ее центральных звеньях) эффективной системы экономического планирования. Советское государство также использовало возможности государственного бюджета и покровительственные таможенные тарифы”¹⁹. Знайшли висвітлення такі сюжети, як відновлення монополії на торгівлю горілкою та введення акцизного збору з промисло-

---

¹¹ Карр Э. Большевицкая революция 1917–1923. – С. 624, 627.

¹² Там само. – С. 631.

¹³ Там само. – С. 635, 637–641.

¹⁴ Там само. – С. 658.

¹⁵ Там само. – С. 661–665.

¹⁶ Там само. – С. 674–675.

¹⁷ Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина. – С. 40, 41, 46–49, 51–53, 61, 62.

¹⁸ Дэвис Р. У., Гатрелл П. От царизма к нэпу // Вопросы истории. – 1992. – № 8–9. – С. 30–51.

¹⁹ Там само. – С. 49, 50.

вих товарів масового вжитку, система економічних взаємозв'язків між різними галузями господарства через ВРНГ і Комітет державних замовлень²⁰. Дослідники досить повно реконструювали податкову політику більшовиків та показали ті рішення, які вплинули на формування її засад (щодо протекціонізму, монополії на товари першої необхідності тощо). Попри це робота зовсім не висвітлює тонкощі управління різними галузями господарства.

У тому ж 1992 р. у Москві вийшов друком навчальний посібник французького фахівця Н. Верта "История Советского государства 1900–1991"²¹. Неупереджений погляд автора, вочевидь, зумовив два перевидання цієї праці – у 1998 р. російською мовою та у 2001 р. – українською. У своїй праці Н. Верт значну увагу звернув на негативні тенденції розвитку радянського народного господарства, які проявилися після революції: "В период с 1924 по 1927 гг. производство зерна сократилось на 10 % по сравнению с довоенным временем... В 1926 г. количество зерна для продажи на внутреннем рынке было в два раза меньше, чем в 1913 г. Мало того, что страна в 1905–1914 гг. экспортировала в среднем 11 млн т зерна в год, больше его не продавала, но теперь каждый год вставал вопрос о снабжении городов"²². Без особливих симпатій, але доволі об'єктивно автор поставився до "змички робітників та селян", наголошуючи, що: "По сравнению с дореволюционным периодом крестьяне проиграли в очень важной области – при товарообмене, – и обязаны этим они были экономической политике государства. Промышленные товары были дорогими, плохого качества и, главное, труднодоступными. В 1925–1926 гг. деревня переживала страшный недостаток сельскохозяйственного оборудования (которое не обновлялось с 1913 г.)"²³. У цьому ж ракурсі показано промисловий розвиток, діяльність адміністративного апарату тощо. Значна увага приділена політичній боротьбі всередині партії більшовиків, крізь її призму подається подальше розгортання економічної політики. Однак суто управлінські рішення в економічному житті СРСР висвітлено недостатньо – дослідник лише дав загальний опис найважливіших перетворень та оцінив їх вплив на життя країни.

Від часу проголошення незалежності України виникли сприятливі умови для вільного розвитку вітчизняної історичної науки, перед якою постало завдання повернення до принципів об'єктивності та незаангажованості. Інформаційні лакуни, які виникли за радянського часу через систему табування багатьох тем і проблем, частково вдалося подолати шляхом залучення до наукового обігу праць закордонних фахівців. Такою, зокрема, стала монографія англо-американського дослідника Р. Конквеста "Жнива скорботи", перекладена і видана 1993 р. у Києві українською мовою²⁴. В ній автор ґрунтовно дослідив тему голоду 1932–1933 рр. та події, що передували і фактично призвели до "успільнення" села. Зокрема, знайшли відображення мотиви запровадження непу більшовиками: "Називаючи спочатку неп відступом, Ленін водночас іноді виправдовував його як метод досягнення комунізму" та ідея впровадження кооперування селянських мас: "Ленін розглядав кооперування як шлях до колгоспів"²⁵.

---

²⁰ Дэвис Р. У., Гатрелл П. От царизма к нэпу. – С. 50.

²¹ Верт Н. История Советского государства 1900–1991 / Н. Верт ; пер. с фр. 2-е изд. – М. : ИНФРА-М ; Весь мир, 1998.

²² Там само. – С. 177.

²³ Там само. – С. 179.

²⁴ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор : пер. з англ. – К. : Либідь, 1993.

²⁵ Там само. – С. 68.

Оскільки дослідник мав на меті показати реальну політику СРСР щодо селянства, цілком природно, що у праці наявні статистичні дані щодо відновлення сільського господарства та ті нормативно-правові акти, які стимулювали селянство збільшувати виробництва продукції²⁶. Дослідник доводив, що на селі в період непу існувало своєрідне “двовладдя”: “Утрата безпосереднього економічного контролю з боку держави над селянином супроводжувалась одночасною втратою адміністративного контролю з боку місцевих органів влади. Справжнім осередком економічної влади в російському селі залишалася стара громада. Навіть радянські джерела дають зрозуміти, що всі рішення приймав голова сільради, як правило, креатура окружних і сільських партосередків. Таким чином, на великій території середняки і заможніші селяни перебрали адміністративний та економічний контроль над сільрадами, й сільська громада у висвітлюваний час здобула дуже міцне становище”²⁷. Р. Конквест відверто симпатизує непу: “На початку 1927 р. радянські селяни всіх національностей... мали всі підстави сподіватися на цілком задовільне майбутнє... Загалом це був момент, яким можна було тільки захоплюватися. Вперше в історії майже вся земля та все, що на ній вирощувалося, належало тим, хто її обробляв”²⁸. Однак попри детальне відображення політики більшовиків на селі у міжвоєнний період праця містить лише позитивні риси розвитку виробничих сил в аграрній сфері, не висвітлюючи негативні тенденції. Крім того, дуже стисло показано управлінські рішення щодо сільського господарства, не кажучи вже про промисловість, торгівлю, фінанси, які взагалі вийшли за рамки даного дослідження.

Російська історична наука в середині 1990-х рр., як, власне, і українська, стикнулася з браком вільного від ідеологем матеріалу, але до розв’язання цієї проблеми російські історики поставились більш ґрунтовно, активніше залучаючи праці закордонних фахівців. Як наслідок, у Росії зарубіжна науково-історична література дістала ширшого розповсюдження, ніж в Україні. Зокрема, у 1996 р. вийшов збірник статей, об’єднаних економічним спрямуванням, під назвою “Россия XIX–XX вв. Взгляд зарубежных историков”, в якому була надрукована праця вже згаданого Р. Девіса “Великобритания и Соединенные Штаты: анализ развития советской экономики в межвоенный период”²⁹. У статті показано поетапний розвиток закордонної історіографії економіки СРСР 1920–1930-х рр., що дозволяє нам сформулювати комплексний підхід до висвітлення оцінок, які дали закордонні дослідники політиці більшовиків під час непу та індустріалізації. Навіть за кордоном дослідження економіки СРСР не завжди були в фаворі, особливо на хвилі антикомунізму в 1940–1950-х рр. Важливо підкреслити, що стаття охоплює масив суто економічної літератури, яка, на жаль, у своїй більшості донині не перекладена. Ця праця важлива тим, що подає відомості про стан розробки проблем економічної історії СРСР, внесок закордонних дослідників у розкриття питань, пов’язаних з економікою.

У 2001 р. у Москві вийшла праця шведського історика Л. Самуельсона “Красный Колосс. Становление советского военно-промышленного комплекса 1921–1941”³⁰ суто воєнної тематики. Дослідник проаналізував проблеми становлення радянського воєнно-промислового комплексу у 1920–1930-х рр. Як він вважає, брак ресурсів навіть для випус-

---

²⁶ Там само. – С. 81.

²⁷ Конквест Р. Жнива скорботи. – С. 85.

²⁸ Там само. – С. 16.

²⁹ Дэвис Р. Великобритания и Соединенные Штаты: анализ развития советской экономики в межвоенный период [Электронный ресурс] / Россия XIX–XX вв. Взгляд зарубежных историков. – М., 1996. – Режим доступа : <http://www.annales.info/rus/small/ekonomzap.htm>

³⁰ Самуэльсон Л. Красный Колосс. Становление советского военно-промышленного комплекса 1921–1941. – М., 2001.

ку широкого асортименту товарів масового вжитку, не кажучи про продукцію машинобудування, точних приладів тощо, спонукала радянське керівництво шукати шляхи виходу, в тому числі звертатися за допомогою до світового співтовариства. Зокрема, для розвитку виробничих сил у сфері важкої промисловості, яка могла випускати і воєнну продукцію, радянська верхівка мала намір організувати спільні підприємства із німецькими компаніями та залучити їхній капітал і фахівців, натомість надаючи Німеччині можливість випробовувати новітні види зброї на полігонах у Радянському Союзі³¹. Крім цього, дослідник вказав на зміни в органах державного управління, що сталися у зв'язку з можливістю воєнного вторгнення “імперіалістів” 1927 р. та під дією паніки, яка охопила вищі ешелони радянської влади³². Все це викликало збільшення асигнувань у воєнний бюджет, що не могло не відбитися на крихкому економічному балансі непу³³. Праця Л. Самуельсона опосередковано належить до економічного напрямку історіографії, проте у ній містяться важливі факти, які висвітлюють особливості розвитку радянської важкої промисловості та фактори, які впливали на цей розвиток. Звісно, що інші галузі господарства та органи управління економікою у цій монографії зовсім не відображено.

2005 р. у Москві було видано монографію американського дослідника польського походження Р. Пайпса “Россия под большевиками. 1918–1924”³⁴. У ній автор звернув увагу на антагонізм, що виник між капіталістичними засадами розвитку радянської економіки під час непу та урядовою ідеологічною доктриною, яка по суті тимчасово стала заручницею вільного ринку: “Нэп препятствовал всеобъемлющему планированию народного хозяйства, которое большевики считали неотъемлемой чертой социализма... Для большевиков утрата контроля над экономикой, позволившая хоть в известных пределах возродиться частному предпринимательству, таила серьезную политическую угрозу. Поэтому экономическую либерализацию они сопровождали усилением контроля в сфере политической”³⁵.

У цьому ж дусі Р. Пайпсом наведено цікавий факт, який стосується концесійної політики більшовиків: “Советская бюрократия, враждебно настроенная к зарубежному капиталу, делала все, что было в ее силах, чтобы воспрепятствовать концессиям, прибегая к разным средствам канцелярской волокиты”³⁶. Напрошується відповідний висновок: протягом 1920-х рр. у країні існувало принаймні дві влади – партії та управлінців, які обіймали важливі посади і реально керували країною. Подібне “двовладдя”, звісно, не могло існувати довго, тому наприкінці десятиліття більшовицький апарат фактично підпорядковує собі управлінський. Ця тенденція через брак досвіду економічного менеджменту в партійців призвела до негативних наслідків, хоча з нею тоді ще намагалися боротися³⁷. Праця Р. Пайпса подає лише загальну картину функціонування державного апарату, й у ній, на жаль, не висвітлено управління конкретними галузями господарства.

У 2008 р. у Москві надруковано працю французького дослідника російського походження Ж. Соколоффа “Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней”³⁸. У

---

³¹ Там само. – С. 44–47.

³² Там само. – С. 51.

³³ Там само. – С. 54.

³⁴ *Пайпс Р.* Россия под большевиками. 1918–1924 // Пайпс Р. Русская революция : в 3 кн. – М. : Захаров, 2005.

³⁵ Там само. – С. 505, 507.

³⁶ Там само. – С. 505.

³⁷ Там само. – С. 554.

³⁸ *Соколофф Ж.* Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней / пер. с фран. Н. Ю. Паниной. – 2-е изд. – М. : Издат. Дом ГУ ВШЭ, 2008.

ній, на відміну від інших доступних у перекладі праць, розвиток російської, а потім і радянської економіки дослідник розглянув не тільки крізь призму діяльності владних структур, але й у тісному зв'язку з міжнародним становищем. Звичайно, що такій специфічній темі, як неп, приділено значну увагу. Книга містить базовий фактаж, наявний і в інших працях. Крім того, в ній у цілому детально і все ж таки, на наш суб'єктивний погляд, недостатньо висвітлено такі сюжети: звуження повноважень органів керування економікою (Рада праці та оборони, ВРНГ) до суто управлінських підрозділів; об'єднання підприємств у трести за принципом госпрозрахунку; відновлення банківської системи, системи кредитування; утворення та діяльність синдикатів; практика концесій³⁹ тощо. Поряд із цим у притаманній йому саркастичній манері Ж. Соколофф показав неспроможність представників більшовицької партії (за невеликим винятком) ефективно керувати країною в умовах упровадження ринкових відносин. Не дивлячись на якісне висвітлення суті тогочасного економічного розвитку СРСР, праця Соколоффа має спільний з іншими закордонними дослідженнями недолік – недостатнє висвітлення тонкощів управління різними галузями господарства.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Весь масив зазначених праць зарубіжних дослідників можна умовно поділити на дві підгрупи: ті, в яких простежується поглиблене висвітлення та аналіз економічних перетворень у Радянському Союзі, і такі, що дають узагальнену характеристику процесів, котрі відбувались у 1920-х рр., або опосередковано стосуються теми. Такий поділ дозволяє скомпонувати і систематизувати видання за ступенем корисності у розгляді питань щодо радянського управління економікою. Виявляється, що в усіх перекладених працях зарубіжних дослідників немає цілісного висвітлення процесів управління радянською економікою. Це не означає, звісно, що для вітчизняної історичної науки користі від цієї літератури немає. Кожне з проаналізованих нами зарубіжних досліджень містить певні відомості про ті чи інші події, які відбулися під час непу, зокрема про елементи радянського економічного менеджменту. Таким чином, перекладена зарубіжна науково-історична література значно доповнює вітчизняну, органічно синтезуючи свій фактаж та оцінки з даними й висновками українських і російських пострадянських дослідників.

Слід визнати, що “закордонний погляд” мав надзвичайно важливе значення у формуванні об'єктивної оцінки українських істориків щодо стану справ у Радянському Союзі. Ознайомлення із перекладеними виданнями створює стійкий образ історії СРСР для пересічних читачів і надихає дослідників якісніше і ширше інтерпретувати події вітчизняного минулого.

Нині українська історична наука переживає своєрідне піднесення, зумовлене відсутністю ідеологічних “кайданок”. Поряд із цим досі зберігаються деякі рудименти минулого, зокрема брак кваліфікованих праць закордонних істориків, які були б перекладені доступними широкому колу співгромадян мовами. Ця проблема певним чином стосується і наукових кіл, оскільки фахових видань, які містять праці зарубіжних дослідників, відверто бракує в бібліотеках і навіть у мережі Інтернет. Історична наука, зауважимо, є важливим інструментом впливу на настрої суспільства, її продукція – життєво необхідна умова ефективного функціонування державних інституцій. Теперішня складна економічна ситуація в Україні просто змушує шукати вихід з неї у досвіді минулого, попри те, що для історико-економічних досліджень досі не створена доступна історіографічна база закордонних праць.

---

³⁹ Там само. – С. 316–318, 322.